ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОМУНІКАТИВНОЇ ТЕОРІЇ Ю. ГАБЕРМАСА В КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Хмара Міла Василівна
кандидат філософських наук, доцент
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. Ст. Дем`янчука

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень. Актуальність філософсько-правових аспектів творчої спадщини Ю. Габермаса обумовлюється насамперед тим, що в перехідні, кризові періоди суспільного розвитку якнайбільш гостро відчувається необхідність раціонального обґрунтування правових засад громадянської єдності з врахуванням спільних, групових та індивідуальних інтересів при збереженні плюральності суспільної організації та демократичного вектору політичного поступу. Проблема є тим більш вагомою для сучасного українського соціуму, з його парадоксальним поєднанням енергії індивідуалістичного самовизначення, новітніх практик позиціонування інтересів народної більшості, наразі позбавлених механізмів правового забезпечення, та вкоріненого в генетичній пам’яті народу прагнення до національно-державної консолідації перед обличчям внутрішніх і зовнішніх політичних викликів. Визначена історичними закономірностями і збігом обставин сьогоденна ситуація солідаризованості переважної частини українського суспільства в глобально-конфліктному політичному полі вимагає не лише поточних оперативних рішень, але й посиленої теоретичної рефлексії над можливістю такого шляху подолання кризи, який оновить політико-правову систему й сприятиме її піднесенню на якісно новий щабель розвитку. Також варто мати на увазі, що вітчизняне правознавство, впродовж десятиліть позбавлене досвіду узгодження різнорідних дискурсів, і по сьогодні відчуває потребу в удосконаленні методологічних засновків правового пізнання. Особливої гостроти проблема набуває у зв’язку з входженням України в європейський цивілізаційний простір, неможливим без утвердження цінності права та його поглибленого теоретичного осмислення. При цьому необхідно підкреслити, що правове забезпечення громадянського суспільства, у його вітчизняній проекції, наразі не отримало вичерпного висвітлення. Водночас, в західній філософсько-правовій традиції сформовано спектр концепцій, які за

© Хмара М.В.

умови критичного сприйняття можуть скласти підґрунтя національної суспільно-правової ідентичності. Чільне місце серед них посідає комунікативна правова теорія Ю. Габермаса, яка обґрунтовує правові механізми «горизонтальних», діалектичних взаємозв'язків, що забезпечують суспільну єдність.

Відштовхуючись від цього, метою даної статті визначаємо дослідження філософсько-правових аспектів комунікативної концепції Ю. Габермаса у її відношенні до актуальних проблем розвитку українського громадянського суспільства.

Аналізуючи рівень вивченості питання варто відзначити, що на пострадянському просторі спадщина Габермаса потрапляє у поле зору дослідників лише на початку 1990-х рр., початково висвітлюючись в філософських аспектах і в контексті більш широкої проблематики. Перші академічні студії творчості філософа представлені у збірнику «Проблеми філософської герменевтики» (1990) [21, 4–17]. В монографії П.П. Гайденко [4, 438–446] здійснено порівняльний аналіз герменевтичних методологій Ю. Габермаса та Г.-Г. Гадамера, знову ж, виключно в площині філософського дискурсу. У працях І. Фармана аналізується соціокультурне значення комунікативної парадигми мислителя [24]. Правові ж проблеми розглядаються побіжно, в контексті політологічної проблематики. Одним з перших на вітчизняних теренах досвідів осмислення етичної концепції Габермаса стала праця О. Єрмоленко [9].

З надбанням досвіду розбудови громадянського суспільства увагу науковців привертають власне правові аспекти вчення відомого мислителя. Зокрема, з позицій лібертарного праворозуміння політико-правову теорію Ю. Габермаса аналізує В.В. Лапаєва [13]. Діалогічна основа габермасівської комунікативної філософії та концепція деліберативної демократії досліджуються О.В. Зайцевим [11]. Спеціально філософсько-правовим вимірам вчення мислителя, зокрема дискурсивній концепції свободи [18] та теорії деліберативної демократії [17; 19], присвячені дослідження Р.О. Пархоменка. В контексті становлення основних філософсько-правових парадигм Новітнього часу вчення Габермаса розглядається З.В. Денікіною [7; 8]. Водночас, в епіцентр наукових інтересів потрапляють публікації зарубіжних вчених, в яких теоретична спадщина Габермаса традиційно осмислюється в різних концептуальних проекціях. Зокрема, пожвавлені дискусії розгортаються навколо віддрукованої на шпальтах «Соціологічних досліджень» статті данського вченого Б. Флівберга «Хабермас і Фуко – теоретики громадянського

суспільства» [25], яка інтерпретується переважно з точки зору адаптації аналізованих теорій до реалій пострадянського соціально-правового простору [12].

В останнє десятиліття до правового вчення Ю. Габермаса звертаються й українські науковці. Зокрема, еволюція поглядів вченого на громадянське суспільство і державу висвітлюється В. Нікітіним [15]. Дискурсивна концепція справедливості досліджується Л.А. Ситніченко [23]. Побіжно окремі аспекти вчення німецького філософа аналізуються С.Б. Артеменко [1], Є.А. Гетьманом, А.М. Мерником [5], С. Мамчак [14], О.В. Петришиним [20], П.М. Рабіновичем [22] та ін. У монографії української дослідниці Н. Бусової порівнюються правові концепції Ю. Габермаса, М. Вебера та Н. Лумана [2]. Визнаючи безумовну цінність габермасівського соціально-правого проекту, авторка зауважує, що він має передусім теоретичне значення в якості ідеального нормативного зразка. Водночас, варто наголосити, що незважаючи на зростаючий інтерес до творчості Ю. Габермаса, значна кількість власне філософсько-правових питань і по сьогодні залишається поза межами наукового дискурсу. Крім цього, до нових прочитань наділеної внутрішнім діалогізмом та інтерпретаційною відкритістю габермасівської теорії спонукають реалії української правової дійсності, зокрема драматичний і наразі невідрефлексований досвід останнього періоду. Необхідністю окреслення одного з можливих підходів до даної проблеми визначаються мета та структура даної розвідки.

Результати дослідження. Аналіз актуальних проблем українського суспільства дозволяє стверджувати, що засадничим завданням вітчизняного філософсько-правового дискурсу повинно стати обґрунтування таких механізмів політично-правового врегулювання, які б дозволили зберегти громадянську єдність і забезпечили обстоювання загальнонаціональних інтересів при максимальному врахуванні інтересів окремих груп та членів соціуму. При цьому, зважаючи на зростаючий градус насильства у вирішенні соціально-політичних конфліктів, предметом особливої уваги має стати віднайдення нерепресивних методів стабілізації, які б перебували у правовому полі й задовольняли державотворчі очікування української спільноти. Також варто враховувати, що цінніснми у даному випадку є не лише програми безпосередньої практичної діяльності, але й етико-правові моделі, які визначають загальний аксіонормативний вектор суспільного розвитку. На наш погляд, саме така модель створена у вченні Ю. Габермаса, в якому громадянське суспільство осмислюється як всезагальний консенсус, що виникає в межах

раціонального дискурсу, в якому кожен з учасників, обстоюючи власні інтереси, враховує необхідність їх узгодження з деяким загальним нормативним зразком. Невід'ємним складником цього процесу, за думкою вченого, є зростання публічної рефлексії, яка, лімітуючи існуючі форми панування та інституційні обмеження, звільняє потенціал комунікативної дії – символічно опосередкованої інтеракції, орієнтованої на взаєморозуміння. Саме вона забезпечує «усунення тих відношень примусу, які непомітно вбудовані в структури комунікації» [7, 176] і подолання систематичних комунікативних порушень.

На більш пізніх етапах своєї творчості, опираючись на ідеї аналітичної філософії, герменевтики, психоаналізу та соціології, Габермас розробляє завершену модель комунікативної раціональності, одним із центральних понять якої постає «громадськість» («Offentlichkeit») – соціальний квазі-суб'єкт, орієнтований на раціональне обговорення проблем соціально-політичного та правового буття. У свою чергу юридичне оформлення «громадськості» вчений пов'язує із становленням демократичної держави й відокремленої від неї сфери громадянського суспільства. Відтак, стратегічною метою філософсько-правових розвідок Габермаса постає обґрунтування можливості ненасильницьких, не вертикальних способів соціального буття, осмисленого як «універсальне примирення».

З огляду на сьогоденні проблеми українського суспільства важливе також те, що в габермасівській моделі «всі основні значення, які є складниками нормативно регульованих дій, вже мають моральний критерій. Повною мірою він використовується лише у тих випадках, в яких люди обговорюють конфлікти або порушення норм. З досягненням соціального миру та переходом до нормативних відносин усі соціальні взаємини набувають безумовно етичного характеру. Золоті правила підпорядкування закону етично необхідні для визначення соціальних ролей і норм, важливих у будь-якому моральному конфлікті, саме вони обумовлюють додаткові поведінкові очікування і належну симетрію прав та обов'язків» [27, 231]. На наш погляд, саме такий нормативно-ціннісний підхід дозволяє осмислити реальність з точки зору етичних ідеалів та встановити, якими повинні бути політика і право.

Особливо актуальним є й те, що багатовекторний діалогічний дискурс, заснований на аргументах, «які дозволяють виявити загальновагоме нормативне у висловлюваннях» [3, 125] і здобута в ньому істина інтерпретуються філософом і як процес пізнання, і як формування пізнаної соціальної реальності. У цьому контексті будь-яке нормативно значиме, дійсно моральне

рішення розглядається як результат використання соціальних дискурсивних практик.

Сутнісного значення для осмислення нових соціополітичних реалій набуває висновок Габермаса, що раціональність має не сутнісний характер, у відповідності з яким значимість норми задається незмінною, трансцендентальною по своїй природі сутнісною ознакою, а характер процедурний, заснований на зверненні до ресурсів реального життєвого світу. Саме ця варіабельність нормативного стандарту, узгоджуваного з обставинами дискурсу, набуває особливого значення для сучасного українського суспільства, з його новими формами народного волевияву й відсутністю суспільно легітимізованих механізмів їх правового оформлення.

Акцентуємо, що, попри заперечення апріорного підґрунтя рішень комунікативного консенсусу, Габермас прагне виявити реалізацію через процедуру соціальної взаємодії ідеї свободи, яка у своєму процедурному втіленні постає як формальна рівність учасників взаємодії заснована на: 1) рівності шансів на застосування комунікативних мовних актів учасниками дискурсу; 2) рівності шансів на тематизацію думок та критику; 3) свободі самовираження, яка упереджує формування пригнічених комплексів; 4) рівності шансів на застосування регулятивних мовленнєвих актів, що забезпечують взаємність відносин учасників дискурсу та виключають привілеї – односторонньо зобов'язуючі норми спілкування. Саме субстанціональний (трансцендентальний) принцип формальної рівності визначає сформульований Габермасом основоположний процедурний принцип дискурсивної етики, згідно якого «…та чи інша норма лише у тому випадку може претендувати на значимість, якщо всі, кого вона стосується, як учасники практичного дискурсу досягають (або могли б досягти) згоди у тому, що ця норма має силу» [27, 221]. Останнє особливо важливе для відновлення інформаційного балансу сучасного українського суспільства і встановлення правозабезпеченої діалогічної взаємодії сторін конфлікту. Крім цього, дотримання даних вимог є необхідною умовою уникнення посталих у вирі соціальних перетворень загроз неототалітаризму, якою б привабливою і на перший погляд дієво-консолідуючою не видавалась його базова ідея.

Твердження зберігає справедливість і в суто правовій проекції. Не випадково, в осмисленні права комунікативна теорія Ю. Габермаса заперечує класичний монологізм та утверджує необхідність комунікативного, діалогічного процесу правового пізнання, який відповідає принципам соціального й світоглядного плюралізму. При цьому праворозуміння тлумачиться філософом

не як тип рефлексії, а як соціальна комунікація, в процесі якої формується не лише поняття права, але й саме право як факт соціального життя. Таким чином, процес пізнання права в теорії Габермаса поєднується з процесом правоутворення: ідея права не впроваджується в соціальну практику ззовні, а формується та постійно оновлюється у процесі соціального дискурсу.

Запропоноване Габермасом визначення консенсусу створює підґрунтя для подальших роздумів над проблемою демократичної організації суспільства як конституційного гаранту права. За думкою вченого, право є не механізмом, а результатом участі людини в процесі соціально-політичної комунікації. Тому концепція деліберативної демократії (від фр. délibération – обговорення) передбачає заміну лібералістської моделі громадянського суспільства як сфери господарчої взаємодії індивідів моделлю добровільних об'єднань, що утворюють центри політичних комунікацій. Відповідно, одним із завдань сучасної демократизації Габермас визначає встановлення нового «розділу влади» між різними джерелами інтеграції суспільства. При цьому вчений наголошує на необхідності забезпечення комунікативного впливу тих соціальних інституцій, які він означує поняттям «громадськість», а також на відкритості форм «спільної життєдіяльності людей» до економічної та адміністративної суспільних підсистем. За Габермасом, інтегративна дієвість комунікації, яка здійснюється через вплив автономних утворень громадськості, повинна утвердити себе як противага системній інтеграції, що відбувається у межах монетарних та адміністративно-владних відносин.

Таким чином, політичній системі у теорії Габермаса відводиться роль гаранта тих начал соціального дискурсу, які вчений пов'язує з поняттям комунікативної раціональності та заснованої на ній процедурної справедливості. Також наголошується, що громадянське суспільство як сфера діяльності громадськості потребує доповнення зі сторони державної влади як механізму інституціоналізації політичних дискурсивних практик. Стосовно сфери правоутворення йдеться про формалізацію багатоканального дискурсу, здійснюваного громадськістю, та про його трансформацію в політичну площину прийняття законодавчих рішень. З позицій даного підходу сучасне право розглядається як таке, що формується та еволюціонує у живому діалозі між парламентом та суспільством, а правотворчий потенціал парламентської діяльності оцінюється за критерієм відображеності в середовищі парламентських груп неформальних суспільних поглядів (зокрема тих, що були відкристалізовані у процесі соціальних зламів 2004-го й 2014-го рр. – М.Х.) З іншої сторони, важливим є також те, що, враховуючи можливість деформації

комунікативної компетенції громадськості, Габермас піддає сумніву правотворчий потенціал соціальної практики й наголошує на необхідності інституціоналізації «способів розумного колективного формування волі» [28, 334], яка здатна сприяти досягненню спонтанного «зустрічного руху форм комунікації, що відповідають практичному розуму» [28, 335]. При цьому критерієм розумності колективної волі визначається нездатність до нанесення «шкоди конкретним цілям учасників процесу» [28, 336].

Висновки. Таким чином, сьогодні, як і в інші кризові періоди історії, спостерігаємо набуття здавалось би класичними теоріями нового і неочікувано практичного значення. Чільне місце серед них посідає комунікативно-правова концепція Ю. Габермаса, в якій поняття громадянського суспільства отримує дискурсивну інтерпретацію. Посеред найбільш актуальних філософсько-правових ідей мислителя виокремлюємо утвердження: моральності суспільного дискурсу; процедурного характеру раціональності та варіабельності нормативного стандарту, узгодженого з мінливими умовами дискурсу та інтересами усіх його учасників; ідеї свободи, у своєму процедурному втіленні конкретизованої як формальна рівність суб'єктів взаємодії; комунікативного, діалогічного процесу правового пізнання; необхідності формалізації багатоканального дискурсу, здійснюваного громадськістю, та його трансформації у політичну площину прийняття законодавчих рішень; обґрунтування можливості ненасильницьких, не вертикальних способів соціального буття, осмисленого як «універсальне примирення».

Список використаних джерел:

1. Артеменко С.Б. Теоретико-методологічний потенціал концепції комунікативної раціональності Ю. Габермаса / С.Б. Артеменко // дис… канд. соціол. наук за спеціальністю: 22.00.01 – теорія та історія соціології. – КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2007.

2. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право / Н.А. Бусова. – Харьков: Прометей-Пресс, 2004. – 352 с.

3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів, 2000. – 318 с.

4. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века / П.П. Гайденко. – М.: Республика, 1997. – 495 с.

5. Гетьман Є.А., Мерник А.М. Сучасні теоретико-правові концепції громадянського суспільства / Є.А. Гетьман, А.М. Мерник // Юрист України, 2011, № 3 (16). – С. 5–9.

6. Денежкин А. «Фактичность и значимость» Ю. Хабермаса: новые исследования по теории права и демократического правового государства / А. Денежкин // Хабермас. Демократия, разум, нравственность. Лекции и интервью. Москва, апрель 1989. – М, 1995. – С. 178–179.

7. Деникина З.Д. Становление основных философско-правовых парадигм новейшего времени: дис... д-ра филос. наук: 09.00.03 / З.Д. Деникина. – М., 2005. – 439 с.

8. Деникина З.Д. Неклассическая и постнеклассическая философия права / З.Д. Деникина. – М.: ВГНА Минфина России, 2008. – 230 с.

9. Ермоленко О. Этика ответственности и социальное бытие человека / О. Ермоленко. – К.: Наукова думка, 1994. – 193 с.

10. Зайцев А.В. Диалогика Юргена Хабермаса: понятие и сущность / А.В. Зайцев // Философские исследования, 2012, №2. – С. 75–98.

11. Зайцев А.В. Теория делиберативной демократии и диалог государства и гражданского общества / А.В. Зайцев // Демократия в России: проблемы и перспективы развития. Матер. Всерос. (с межд. уч.) науч.-практ. конф., посв. 80-летию ДГУ, 22–24 сентября 2011г. – Кизляр, 2011. – С. 32–43.

12. Калинин И.К. К дискуссии о гражданском обществе / И.К. Калинин // Социологические исследования, 2001, № 4. – С. 112–122.

13. Лапаева В.В. Политико-правовая концепция Ю. Хабермаса (с позиций либертарного правопонимания) / В.В. Лапаева // [Электронный ресурс]. URL Режим доступа: http://www.igpran.ru/public/articles/Lapaeva.Polit_prav_konc_Xabermasa.pdf

14. Мамчак С. Концепція деліберативної демократії Ю. Габермаса у контексті полеміки між лібералами та комунітаристами / С. Мамчак // Вісник Львівського ун-ту. Сер. філософ. науки. – 2013. – Вип. 16. – С. 98–105.

15. Нікітін В. Еволюція поглядів Ю. Габермаса на громадянське суспільство і державу / В. Нікітін // Актуальні проблеми державного управління. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 2 (28). – С. 56–63.

16. Пархоменко Р.Н. Идея свободы в консервативной интеллектуальной традиции: Россия и Германии / Р.Н. Пархоменко. – М.: Ленанд, 2014. – 296 с.

17. Пархоменко Р.Н. Теория делиберативной демократии Ю. Хабермаса / Р.Н. Пархоменко // Философия и культура, 2012, № 4. – С. 104–107.

18.Пархоменко Р.Н. Ю. Хабермас о понятии идеи свободы / Р.Н. Пархоменко // Политика и Общество, 2013, № 5. – С. 106–110.

19.Пархоменко Р.Н. Ю. Хабермас о современной демократии / Р.Н. Пархоменко // Психология и Психотехника., 2013, № 12. – С. 104–107.

20.Петришин О.В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення / О.В. Петришин / Проблеми законності. – Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2001. – Вип. 50. – С. 6–13.

21.Проблемы философской герменевтики. – М.: АН СРСР, Институт философии, 1990. – 119 с.

22.Рабінович П.М. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування) / П.М. Рабінович // Українське право, 1996, № 3. – С. 30–37.

23.Ситніченко Л.А. Дискурсивна концепція справедливості Ю. Габермаса / Л.А. Ситніченко // Філософська думка, 2007, № 3. – С. 24–37.

24.Фарман И.П. Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса / И.П. Фарман. – М., 1999. – 244 с.

25.Фливберг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества / Б. Фливберг // Социологические исследования, 2000, №2. – С. 127–136.

26.Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.

27.Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 379 с.

28.Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.

В статті досліджуються філософсько-правові аспекти комунікативної концепції Ю. Габермаса у її відношенні до актуальних проблем розвитку українського громадянського суспільства. Зокрема, детально аналізується теорія деліберативної демократії, в основу якої покладено дискурсивну згоду з принципово важливих питань сумісного буття. Наголошується, що особливість габермасівського поняття консенсусу полягає в тому, що правові норми добровільно приймаються усіма членами громадянської спільноти у процесі відкритої дискусії, а також аналізується значення цього принципу для сучасного українського соціуму.

Ключові слова: громадянське суспільство, деліберативна демократія, раціональний дискурс, консенсус, інтеракція, громадськість.

В статье исследуются философско-правовые аспекты коммуникативной концепции Ю. Хабермаса в ее отношении к актуальным проблемам развития украинского гражданского общества. В частности, подробно анализируется теория делиберативной демократии, основанная на дискурсивном согласии касательно важнейших вопросов общественной жизни. Подчеркивается, что особенность хабермасовского понятия консенсуса состоит в том, что правовые нормы добровольно принимаются всеми членами общества в процессе открытой дискуссии, а также анализируется значение этого принципа для современного украинского социума.

Ключевые слова: гражданское общество, делиберативная демократия, рациональный дискурс, консенсус, интеракция, общественность.

The paper deals with the philosophical and legal aspects of J. Habermas' communicative concept in its relation to the actual problems of the Ukrainian civil society development. In particular, the deliberative democracy theory has been detailed analyzed that based on discursive agreement of consistent being fundamental issues. It was noted that the peculiarity of Habermas' concept of consensus signifies that the law is voluntarily accepted by all members of the civil community in the process of open discussion. It was also analyzed the significance of this principle for the modern Ukrainian society.

Keywords: civil society, deliberative democracy, rational discourse, consensus, interaction, community.

© Хмара М.В.